

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา

ป่าไม้เป็นทรัพยากรธรรมชาติที่ไม่มีวันหมดสิ้นไป ถ้าหากรู้จักการนำไปใช้ประโยชน์อย่างคุ้มค่า มีการรักษาและปลูกทดแทนหรือจัดการให้ถูกต้องตามหลักวิชาการ แต่ปัจจุบันทรัพยากรป่าไม้ได้ถูกบุกรุกทำลายจนอยู่ในสภาพเสื่อมโทรม เนื่องจากจำนวนประชากรของประเทศเพิ่มมากขึ้นอย่างรวดเร็ว ทำให้มีการนำทรัพยากรต่าง ๆ มาใช้เพิ่มมากขึ้น และประชากรที่เพิ่มขึ้นบางส่วนเข้าไปอาศัยอยู่ในบริเวณป่าไม้ โดยเฉพาะพื้นที่ที่มีความลาดชันสูงหรือบนพื้นที่ภูเขาที่เป็นแหล่งต้นน้ำลำธารเข้าไปบุกรุกพื้นที่ด้วยวิธีการต่าง ๆ ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินอย่างรวดเร็ว ได้แก่พื้นที่ทำการเกษตร ที่อยู่อาศัย และลักษณะการใช้ประโยชน์ที่ดินของราษฎรในท้องถิ่นยังเป็นแบบดั้งเดิม กล่าวคือ การเพิ่มผลผลิตของราษฎรนั้นจะดำเนินการ โดยการขยายพื้นที่เพาะปลูกแทนการใช้เทคโนโลยีเพื่อเพิ่มผลผลิต และเมื่อปริมาณประชากรมีมากเกินไปจนขีดความสามารถในการใช้พื้นที่ที่จะผลิตอาหารให้เพียงพอกับความต้องการ ทำให้ทรัพยากรป่าไม้ในพื้นที่ที่อยู่ใกล้เคียงถูกทำลายลงไปเปลี่ยนสภาพการใช้ประโยชน์ที่ดินจากพื้นที่ป่าเป็นพื้นที่เกษตรกรรม ผลเกี่ยวเนื่องนี้เองทำให้เกิดการอพยพตั้งถิ่นฐานในพื้นที่แห่งใหม่ที่อยู่บริเวณป่าหรือใกล้ชายป่า มีการบุกรุกแผ้วถางป่า และการครอบครองที่ดินป่าไม้เพื่อทำการกสิกรรมดังกล่าว ซึ่งถือว่าเป็นปัญหาที่สำคัญของประเทศไทย นอกจากจะเป็นการสูญเสียทรัพยากรป่าไม้แล้ว ยังกระทบกระเทือนต่อสิ่งแวดล้อมและระบบนิเวศด้วย มีการย่นระยะเวลาการหมุนเวียนพื้นที่ทำกิน เพื่อให้พื้นที่ได้ฟื้นฟูสภาพตามธรรมชาติจาก 10 – 15 ปี เหลือเพียง 1 – 3 ปี ทั้งยังนำปุ๋ยและยาฆ่าแมลงมาใช้เพื่อช่วยเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร และรูปแบบของการดำรงชีวิตของชาวเขามีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม จากการมีชีวิตอยู่อย่างเรียบง่ายเริ่มมีการพัฒนามากขึ้น จากการทำการเกษตรเพื่อพออยู่พอกินได้เปลี่ยนแปลงไปในรูปการค้ามากขึ้น ยิ่งทำให้ระบบนิเวศที่สูงเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ก่อให้เกิดการพังทลายของดิน ลักษณะอากาศแปรปรวนเกิดความแห้งแล้งและเมื่อฝนตกหนักจะเกิดน้ำท่วมฉับพลันได้ง่าย สารเคมีจากการใช้ปุ๋ยและยากำจัดศัตรูพืชที่ใช้บนพื้นที่สูงจะเกิดอันตรายต่อผู้คนที่ย้ายมาอาศัยอยู่ปลายน้ำรวมทั้งสิ่งแวดล้อมด้วย เนื่องจากสารเคมีจะเจือปนลงสู่แหล่งน้ำด้วย สารพิษจะเข้าไปสะสมในร่างกายซึ่งจะมีผลให้ความต้านทานโรค

ลดลงจนอาจเสียชีวิตได้ จึงนับว่าการทำลายป่าบริเวณที่สูง ทำความเสียหายต่อความมั่นคงทางด้านเศรษฐกิจ สังคม ชีวิตความเป็นอยู่ รวมทั้งด้านจิตใจของประชาชนอย่างประมาณค่ามิได้

สถานการณ์ทรัพยากรธรรมชาติอยู่ในขั้นวิกฤติ แม้กระทั่งในเขตป่าอนุรักษ์ ได้แก่ อุทยานแห่งชาติ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า และพื้นที่ต้นน้ำลำธาร ซึ่งมีภูมิประเทศสวยงามก็ยังคงถูกกรุกทำลายตลอดเวลา

ผลจากการนำภาพถ่ายดาวเทียม Landsat-5 (TM) มาศึกษาพื้นที่ป่าที่เหลืออยู่ (Existing Forest Area) ทั้งประเทศใน พ.ศ. 2541 สามารถแบ่งออกเป็นรายภาคได้ดังนี้

ตารางที่ 1.1 เนื้อที่ป่าของประเทศไทยที่เหลืออยู่ใน พ.ศ. 2541

ภาค	เนื้อที่ภาค (ไร่)	เนื้อที่ป่าที่เหลืออยู่	
		(ไร่)	%
เหนือ	106,027,681	45,660,825	43.07
ตะวันออกเฉียงเหนือ	105,533,963	13,114,948	12.43
ตะวันออก	22,814,063	4,692,142	20.57
กลาง	42,124,188	10,030,312	23.81
ใต้	44,196,994	7,578,201	17.15
รวมทั้งประเทศ	320,696,889	81,076,428	25.28

ที่มา : ธงชัย จารุพัฒน์ (2542)

ป่าไม้บนพื้นที่ต้นน้ำลำธารเป็นปัจจัยหนึ่งที่สำคัญที่จะคอยกักกูดให้พื้นที่ที่เป็นภูเขาสูงชัน สลับซับซ้อนทำหน้าที่ของความเป็นต้นน้ำสมบูรณ์แบบที่สุด แต่ในปัจจุบันภาวะการบุกรุกตัดไม้ทำลายป่าเพื่อใช้ประโยชน์ที่ดินยังคงทวีความรุนแรง ครอบคลุมที่จำนวนประชากรยังมีอัตราการเพิ่มที่สูงขึ้น การใช้ประโยชน์ที่ดินบนพื้นที่ที่มีความลาดชันค่อนข้างสูงดำเนินไปโดยขาดหลักการอนุรักษ์ดินและน้ำ ในการเปิดป่าเพื่อการทำไร่เลื่อนลอยความอุดมสมบูรณ์จะลดลงอย่างรวดเร็ว พงษ์ศักดิ์ ลากอุดมเลิศ และคณะ (2517) พบว่าการทำไร่เลื่อนลอยในป่าดิบเขาที่คอยปุ๋ย คอยอินทนนท์ ทำให้อินทรีย์วัตถุลดลงจาก 8.0% เหลือ 3.14% และ 3.0% ในปีที่ 1 และปีที่ 3

การทำลายป่าเป็นการทำลายระบบน้ำ การเปิดโล่งของผิวดินทำให้ดินแน่นทึบ อันเนื่องมาจากแรงตกกระทบของเม็ดฝนและการชะล้างเอาอนุภาคขนาดเล็กหรือดินเหนียวมาอุดรูดิน ดินจะดูดซับน้ำได้น้อยลง เมื่อดินไม่ดูดซับน้ำในขณะที่ฝนตกมา น้ำส่วนใหญ่จะไหลเอ่อนองตามผิวดินและ

ลงสู่ที่ต่ำอย่างรวดเร็ว ในทำนองเดียวกันหลังฝนหยุดตกแล้วก็จะไม่มีน้ำคอยหล่อเลี้ยงลำธารทำให้เกิดการขาดแคลนน้ำ นอกจากนี้ทำให้เกิดการไหลผ่านของน้ำตามผิวหน้าดินในขณะที่ฝนตกลงมาทำให้มีพลังงานมากพอที่จะกัดเซาะและพัดพาเอาหน้าดินที่มีความอุดมสมบูรณ์ตกลงไปด้วย

เนื่องจากประเทศไทยเป็นประเทศเกษตรกรรม ทรัพยากรน้ำจึงเป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุด การสูญเสียสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและการทำลายแหล่งต้นน้ำจึงส่งผลกระทบต่อการผลิตทางการเกษตรภายในประเทศ และยังเป็นผลให้เกิดความสูญเสียต่อทรัพย์สินของประชาชน

จังหวัดลำปางตั้งอยู่บริเวณภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย มีพื้นที่ทั้งหมด 12,534 ตารางกิโลเมตร หรือ 7,833,726 ไร่ เป็นจังหวัดที่มีพื้นที่ใหญ่เป็นอันดับ 5 ของภาคเหนือรองจาก เชียงใหม่ แม่ฮ่องสอน เชียงราย เพชรบูรณ์ (ศูนย์สถิติการเกษตร, 2530)

สภาพของพื้นที่โดยทั่วไปเป็นภูเขาตลิ่งชันชันล้อมรอบแอ่งที่ราบลุ่มน้ำ เทือกเขาที่สำคัญภายในจังหวัดประกอบด้วย เทือกเขาคอยลังกา ขุนตาล มีความลาดเทจากทิศเหนือลงสู่ทิศใต้ ทำให้เกิดแม่น้ำสายสำคัญคือ แม่น้ำวัง ต้นกำเนิดในอำเภอวังเหนือ จังหวัดลำปาง ครอบคลุมพื้นที่รับปริมาณน้ำฝนประมาณ 10,791 ตารางกิโลเมตร แม่น้ำวังมีความยาว 460 กิโลเมตร

พื้นที่ต้นน้ำแม่แจ๋พามีพื้นที่ประมาณ 213 ตารางกิโลเมตร เป็นส่วนหนึ่งของลุ่มน้ำวัง อยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติป่าแม่แจ๋พ ท้องที่อำเภอแจ๋พ จังหวัดลำปาง ราษฎรในพื้นที่ต้นน้ำจำนวน 8 หมู่บ้าน อาชีพหลักทำการเกษตร ปลูกไม้ผลยืนต้น พืชเกษตรล้มลุก นาข้าว ปัญหาในพื้นที่จากการบุกรุก เผาถางป่า ขยายพื้นที่ทำกินก่อให้เกิดการลดลงของพื้นที่ป่า เปิดผิวหน้าดินเก็บริบสูญเผา ก่อให้เกิดคุณสมบัติทางกายภาพและเคมีของดินเสื่อมสภาพ ไม่เหมาะสมต่อการเพาะปลูก อีกทั้งในช่วงฤดูฝนมีการชะล้างผิวหน้าดินพัดพาตะกอนลงสู่ที่ต่ำ ส่งผลกระทบต่อทั้งผู้อาศัยบนพื้นที่ต้นน้ำและท้ายน้ำ การดำเนินการโดยรัฐเพียงฝ่ายเดียวสำเร็จผลได้ยาก การให้หรือยอมรับการพัฒนาโครงการหรือกิจการใด ๆ โดยชุมชนย่อมถือว่าได้ประสบผลสำเร็จไปแล้วส่วนหนึ่ง เช่น โครงการปกป้องป่าไม้เมืองไทยเพื่อเร่งรัดฟื้นฟูต้นน้ำลำธาร (รพต.) ที่รัฐและภาคเอกชนร่วมมือกัน ให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการใช้ที่ดินเพื่อฟื้นฟูป่า และรณรงค์สร้างจิตสำนึกให้ความสำคัญของป่าต้นน้ำ เนื่องจากโครงการฯ เสร็จสิ้นลงก่อนที่จะขยายครอบคลุมทุกหมู่บ้าน

ดังนั้นเพื่อให้เกิดความต่อเนื่อง ผู้ศึกษาจึงสนใจที่จะศึกษาว่า ชุมชนบนที่สูงมีการใช้พื้นที่ทำการเกษตรอย่างไร ซึ่งเกี่ยวข้องกับเปลี่ยนแปลงพื้นที่ต้นน้ำอย่างไร ทั้งในทางตรงและทางอ้อม มีปัจจัยใดบ้างที่เกี่ยวข้องในเขตพื้นที่ต้นน้ำแม่แจ๋พ แม้การศึกษาเป็นเพียงจุดเล็ก ๆ ในพื้นที่ลุ่มน้ำวัง แต่จะเป็นจุดเริ่มต้นเพื่อหาแนวทางแก้ไข ไม่เพียงแต่เกิดประโยชน์ต่อพื้นที่ต้นน้ำแห่งนี้เท่านั้น แต่จะเป็นประโยชน์ต่อลุ่มน้ำอื่น ๆ ที่ประสบปัญหากิจกรรมของชุมชนบนที่สูงเช่นเดียวกันที่ก่อให้เกิดการแก้ไขและเป็นแนวทางในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างเห็นคุณค่าและยั่งยืนตลอดไป

1.2 วัตถุประสงค์ของการศึกษา

- 1) ศึกษาการใช้พื้นที่ของชุมชนบนที่สูงในเขตพื้นที่ป่าต้นน้ำแม่แจ้ฟ้า อำเภอแจ้ห่ม จังหวัดลำปาง
- 2) ศึกษาผลและปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ป่าต้นน้ำ อันเนื่องมาจากการใช้พื้นที่สูงของชุมชนบนพื้นที่สูง

1.3 ขอบเขตของการศึกษา

1.3.1 ขอบเขตพื้นที่และประชากร

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้ศึกษาสภาพเศรษฐกิจ สังคม วิถีชีวิตของราษฎร ที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ต้นน้ำแม่แจ้ฟ้า ตำบลปงคอน และตำบลทุ่งผึ้ง อำเภอแจ้ห่ม จังหวัดลำปาง จำนวน 8 หมู่บ้าน รวมทั้งสิ้น 1,338 คน (ตารางที่ 1.2) เป็นกลุ่มหมู่บ้านที่มีที่ตั้งและพื้นที่ทำกินอยู่บนพื้นที่ที่มีความลาดชันสูงทั้งสิ้น ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อพื้นที่ต้นน้ำแม่แจ้ฟ้า อันเป็นพื้นที่ที่ใช้ศึกษามีเนื้อที่ประมาณ 213 ตารางกิโลเมตร อยู่ในท้องที่อำเภอแจ้ห่ม จังหวัดลำปาง

ตารางที่ 1.2 จำนวนประชากรเขตพื้นที่ศึกษา

ชื่อหมู่บ้าน	จำนวนประชากร		
	ชาย	หญิง	รวม
เปียงใจ	181	166	347
ห้วยปง	49	40	89
เลาตุ	69	58	127
แม่จอกฟ้า	100	105	205
อีก่อแม่เมะ	24	30	54
แม่ซ่อฟ้า	157	136	293
ห้วยริน	32	30	62
แม่เม่า	81	80	161
รวม	693	645	1,338

ที่มา : ที่ว่าการอำเภอแจ้ห่ม (กุมภาพันธ์ 2543)

1.3.2 ขอบเขตเนื้อหา

1) การศึกษาครั้งนี้มีระยะเวลาในการศึกษาวิจัยระหว่าง พ.ศ. 2541-2542 ในหัวข้อ ศึกษาความแตกต่างระหว่างสภาพปัจจุบันและอดีตในช่วงเวลา 5 ปี (พ.ศ. 2536 – 2541) ของพื้นที่ป่าไม้ ในจังหวัดลำปาง

2) การเปลี่ยนแปลงพื้นที่ป่าต้นน้ำ ช่วงระหว่าง พ.ศ. 2536-2542 เกี่ยวกับการลดลงของพื้นที่ป่าจากการขยายพื้นที่ทำกินและการปรับปรุงบำรุงพื้นที่เพื่อเพิ่มผลผลิต โดยวิธีอนุรักษ์ ทั้งจากหน่วยราชการและวัฒนธรรมดั้งเดิม มีความตระหนักระวังดูแลป่าต้นน้ำ และใช้พื้นที่ทำกินให้เกิดประโยชน์สูงสุด

3) การใช้พื้นที่เพื่อการเกษตร ได้แก่ การทำไร่ การปลูกไม้ผลยืนต้น ลักษณะการเตรียมพื้นที่เพาะปลูก การบำรุงรักษา การจัดการใช้ทรัพยากรอย่างประหยัด และบูรณะฟื้นฟูพื้นที่เสื่อมโทรม

4) ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ป่าต้นน้ำ แบ่งเป็น

4.1) ปัจจัยภายใน ได้แก่ สภาพด้านเศรษฐกิจสังคมของชุมชน 8 หมู่บ้าน การเพิ่มของประชากร ระเบียบประเพณี วิถีชีวิต รวมถึงการเพิ่มขยายพื้นที่ทำกินที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ป่าต้นน้ำ

4.2) ปัจจัยภายนอก กล่าวถึง กฎระเบียบของทางราชการ เจ้าหน้าที่ให้คำแนะนำการเกษตรบนพื้นที่ต้นน้ำ การแทรกแซงจากภายนอก และความสัมพันธ์ของเครือข่ายชุมชน

5) พฤติกรรมการใช้พื้นที่เพื่อการเกษตรตามลักษณะการเตรียมพื้นที่ ทั้งพื้นที่ลาดชัน พื้นที่ราบ และเชิงเขา ซึ่งได้แก่ การทำไร่หมุนเวียน การเก็บริบสุ่มเผา และการบำรุงรักษา

1.4 นิยามศัพท์

เนื่องจากการศึกษาครั้งนี้มีคำศัพท์หลายคำที่มีความหมายเฉพาะ เพื่อให้เกิดความเข้าใจตรงกัน และเป็นการกำจัดขอบเขตของความหมาย ดังนั้นผู้ศึกษาจึงได้ให้คำนิยามศัพท์ไว้ดังนี้

การใช้พื้นที่การเกษตร หมายถึง การใช้ประโยชน์ที่ดินบนพื้นที่ต้นน้ำแม่แจฟ้าในกิจกรรมด้านการทำไร่และปลูกไม้ผลยืนต้น รวมถึงการเตรียมพื้นที่เพาะปลูก และการบำรุงรักษาเพื่อให้เกิดประโยชน์ตามวัตถุประสงค์ รวมถึงศึกษาหาวิธีการในการสงวนและจัดการพื้นที่ต้นน้ำ เพื่อให้ชุมชนสามารถอยู่อาศัยและใช้ทรัพยากรในพื้นที่ต้นน้ำอย่างยั่งยืนตลอดไป

ปัจจัยภายใน หมายถึง ปัจจัยภายในของแต่ละชุมชน ได้แก่ ด้านสังคม เศรษฐกิจ ขนาดของชุมชน ที่ตั้ง สิทธิทำกิน

- สิทธิทำกิน หมายถึง เอกสารสิทธิ์ครอบครองที่ดินซึ่งออก โดยทางราชการ ผู้มีเอกสารสิทธิ์ดังกล่าวมีอำนาจในการซื้อขายได้อย่างถูกต้องตามกฎหมาย
 - การใช้ที่ดินไม่เหมาะสม หมายถึง การใช้พื้นที่ที่มีความลาดชันสูงหรือขาดการวางแผนในการใช้ประโยชน์ที่ดินการเกษตรเชิงอนุรักษ์เพื่อการเพาะปลูก
 - การเพิ่มของประชากร หมายถึง จำนวนคนเกิดในสถานะธรรมชาติและจากการอพยพเข้ามาพักอาศัยทำกินในชุมชน
 - วิถีชีวิต หมายถึง การดำเนินชีวิต ความเชื่อในการแก้ไขปัญหาเพื่อความสงบสุขภายในชุมชน รวมถึงค่านิยม จิตสำนึก การเห็นคุณค่าในการใช้ประโยชน์
 - แรงจูงใจของการเลือกพืชผล หมายถึง ความรู้สึกที่ทำให้เกิดการคาดหวังพืชที่ปลูกกว่าจะสร้างรายได้ให้ครอบครัวในลักษณะเพียงพออยู่พอกินหรือมุ่งเพื่อการค้า
 - ปัญหาผลผลิตทางการเกษตร หมายถึง ราคาพืชผล ไม่เป็นตามที่คาดหวังหรือคุ้มค่าต่อการลงทุน รวมถึงแหล่งรับซื้อไม่แน่นอน เส้นทางทุรกันดาร
- ปัจจัยภายนอก หมายถึง ปัจจัยที่อยู่นอกชุมชนมีผลต่อการดำรงชีวิต ได้แก่ กฎหมายป่าไม้ เจ้าหน้าที่ของรัฐ การแทรกแซงจากกลุ่มภายนอกชุมชน และความสัมพันธ์ระหว่างเครือข่ายชุมชน
- กฎหมายป่าไม้ หมายถึง กฎระเบียบต่าง ๆ เกี่ยวกับป่าไม้ที่ออกมาใช้บังคับหรือปฏิบัติ ตามที่ออกโดยทางราชการ เพื่อความสงบสุขและความสงบเรียบร้อยของสังคม
 - กลไกของรัฐ หมายถึง เจ้าหน้าที่รัฐในการปฏิบัติงานให้เป็นไปตามนโยบายของรัฐบาล ในการให้คำแนะนำส่งเสริมการเกษตร
 - กลุ่มคนนอกชุมชน หมายถึง ผู้เข้ามาติดต่อ ซึ่งไม่ใช่เจ้าหน้าที่ของรัฐที่เข้ามาแนะนำ ส่งเสริม และมีผลประโยชน์จากผลผลิตทางการเกษตร
 - เครือข่ายชุมชน หมายถึง สายใยของความสัมพันธ์ทั้งทางตรงและอ้อม ระหว่างบุคคลหนึ่ง ไปยังอีกบุคคลหนึ่งหรืออีกหลายคน มีลักษณะยืดหยุ่น เป็นรูปแบบของการประสานงาน เพื่อก่อให้เกิดความช่วยเหลือกัน
- ต้นน้ำลำธาร หมายถึง พื้นที่ตอนบนของกลุ่มน้ำ โดยทั่วไปจะเป็นภูเขาสูง เป็นแนวเทือกเขา พื้นที่เหล่านี้ประกอบด้วยพื้นที่ลุ่มน้ำขนาดเล็ก เป็นแหล่งรับน้ำฝนของกลุ่มน้ำย่อยและไหลลงสู่ลำน้ำใหญ่ หรือพื้นที่ตอนล่างต่อไป
- ผลการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ป่าต้นน้ำ หมายถึง การขยายพื้นที่ เปลี่ยนจากพื้นที่ป่าสมบูรณ์ มาเป็นพื้นที่ทำการเกษตรของชุมชน ซึ่งการลดลงของพื้นที่ป่า ทำให้พื้นที่ต้นน้ำเสื่อมโทรม พื้นผิวดิน ถูกถางเปิด ง่ายต่อการถูกกัดเซาะ โดยน้ำพัดพาตะกอนทับถมลงสู่ที่ต่ำ
- การปรับปรุงบำรุงพื้นที่ หมายถึง การฟื้นฟูพื้นที่ที่ขาดความอุดมสมบูรณ์ให้กลับฟื้นมาเป็นป่าสมบูรณ์ดั้งเดิม